

БОБРОВСЬКА Олена Юріївна,
д-р держ. упр., проф., зав. каф. економіки
та регіональної економічної політики ДРІДУ НАДУ

ЖАДАН Євгеній Володимирович,
аспірант ДРІДУ НАДУ

ПЕРЕДУМОВИ РЕФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ СФЕРИ ОБ'ЄДНАННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

Висвітлюються теоретичні аспекти формування соціальної безпеки територіальних громад у контексті реалізації Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад». Пропонується методологічний підхід до оцінювання стану соціального розвитку та рівня соціальної безпеки територіальних громад. Обґрунтовується склад показників і критеріїв оцінювання рівня соціальної безпеки для аналітичної підтримки соціальних функцій органів місцевої влади.

Ключові слова: соціальна сфера, соціальний розвиток, соціальна безпека, соціальний ризик, соціальні потреби, об'єднання територіальних громад.

Bobrovska O. U., Zhadan E. V. Pre-conditions of socio-economic sphere reformation of territorial communities association

The theoretical aspects of the social security formation of local communities in the context of the Law of Ukraine «On a voluntary association of local communities» are cleared up. The methodological approach to the assessment of local communities' social development and social security is offered. The composition of indices and performance evaluation criteria of social security for analytical support of social functions of local government are explained.

Key words: social policy, social development, social security, social risk, social needs, associations local communities.

Постановка проблеми. Реформування територіальної організації влади передбачає докорінні зміни функцій місцевого самоврядування та переорієнтацію територіальних громад на нові рушійні сили розвитку. Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» передбачає здійснення інформаційно-просвітницької, організаційної й фінансової підтримки добровільних об'єднань як реформаторських заходів [2]. Фінансову підтримку у вигляді субвенцій на формування об'єднаних інфраструктур територіальних громад передбачається розподіляти в однакових пропорціях стосовно площі й кількості населення.

Незважаючи на обґрунтованість бюджетних витрат на трансформаційні зміни, не всі питання, пов'язані з пошуком нових можливостей соціально-економічного розвитку й умов побудови процесів життєзабезпечення територіальних громад, достатньо опрацьовані, а тому потребують подальших досліджень.

Якість життя населення перш за все залежить від економічного розвитку територіальних громад, і соціальна складова розвитку стає індикатором економічних, технічних, організаційних та інших можливостей розвитку самої держави. Територіальні громади в Україні стали базовими ланками здійснення соціальних повноважень держави [3]. Зростання суспільної ролі громади, становлення місцевого самоврядування, сприяли поглибленню напрямів їх соціального розвитку.

Реформування складних систем передбачає трансформацію їх найважливіших елементів, процесів і підсистем, до яких на територіальному рівні належать складові соціальної сфери в місцевому самоврядуванні. Самоврядна діяльність територіальних громад має забезпечувати стабільність та розвиток соціальних і економічних процесів. На створення цих умов і повинні спрямовуватись адміністративні зміни і механізми управління органів влади об'єднаних громад. Визначення й обґрунтування векторів соціально-економічного розвитку об'єднаних громад з метою переорієнтації їх на нові рушійні сили дозволить визначити зміст і напрями необхідних соціальних і економічних перетворень і сконцентрувати увагу на їх здійсненні. Зазначене обумовлює розгляд забезпечення соціального розвитку об'єднаних територіальних громад як одну з найактуальніших наукових проблем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукова проблема підвищення соціальної безпеки територіальних громад за різними аспектами досліджується в працях таких вітчизняних учених, як Н. П. Баранова, В. А. Гошовська,

В. В. Некрасова, Л. І. Ільчук [5], О. О. Сиченко [4] та ін. Учені досліджують проблеми забезпечення соціальної безпеки, проводячи їх синтез, й інтерпретують свій погляд на застосування різних підходів до їх вирішення. Але питання системного вивчення цієї проблеми з метою оцінювання очікуваного рівня соціальної безпеки при об'єднанні територіальних громад поки не вирішені.

Метою статті є дослідження та оцінювання ступеня розв'язання теоретичних і методологічних питань забезпечення соціального розвитку й підвищення соціальної безпеки територіальних громад в умовах їх об'єднання.

Виклад основного матеріалу. Головними діями суб'єктів соціального розвитку територіальних громад в умовах їх об'єднання стає вирішення таких соціальних проблем, як працевлаштування, забезпечення житлом, освітою, охороною здоров'я, культури та інших видів послуг, які хоч і формуються в соціальній сфері, але їх якість і повнота надання населенню напряду впливає на загальний рівень розвитку територій.

Поняття «соціальна сфера» з'явилося ще за радянських часів і відображало сукупність суспільних відносин і норм та об'єднання зусиль органів влади для виконання їх соціальних функцій, які активно впливають на процеси створення якісних умов життя населення в соціальній і суміжній з нею сферах.

Особливого значення набуло управління соціальною сферою на шляху трансформаційних перетворень. Воно стало об'єктом постійної уваги з боку органів місцевої влади і самих жителів, соціальні потреби яких охоплюють широке коло питань, що залишаються остаточно не вирішеними, а отже, місія інституту місцевого самоврядування, яка полягає в забезпеченні соціального й економічного добробуту населення, не реалізується. Тому реформаторські заходи з об'єднання територіальних громад і отримання реальних доказів їх раціональності, з огляду на подальший соціальний розвиток, потребують більш глибокого обґрунтування. Це дозволить отримати аналітичну підтримку й докази раціональності організаційних перетворень при об'єднанні територіальних громад і запланованих шляхів їх реалізації.

Змістом аналізу самоврядної діяльності в соціальній сфері повинні стати не тільки рівень соціального розвитку, а й стан соціальної безпеки територіальних громад, від якої залежить швидкість і якість реформаторських заходів. Аналіз і оцінювання стану соціального розвитку й соціальної безпеки слід проводити за

структурними складовими соціальної сфери і кінцевими «структурними» результатами її функціонування (показниками та критеріями, за якими можна отримати уявлення про стан соціального розвитку й наявність чи відсутність ознак соціальної небезпеки).

Як структурні складові системи управління соціальною сферою на рівні територіальних громад слід розглядати: соціальну політику, соціальну стратегію, програми, проекти, плани соціально-економічного розвитку, структури органів місцевої влади, повноваження і відповідальність за досягнення запланованих результатів, складні і чисельні зв'язки, що формуються під час реалізації соціальних функцій і завдань. На стан соціальної безпеки впливає ряд чинників: потужність виробничо-операційного потенціалу громади, масштаби виробництва продукції, товарів і послуг на території громад, характер спеціалізації і кооперації суб'єктів господарської діяльності, диспропорції між запланованими і досягнутими результатами, адміністративне уособлення функціональних підрозділів влади та ін. Але локальний аналіз окремих складових системи управління соціальною сферою не відображає всіх можливостей її системної раціональності. Ізольований розгляд чинників впливу і недостатня сполученість кількісних і якісних методів оцінювання не збагачує створення умов системного впливу на підвищення ефективності й активізацію процесів соціального розвитку, підвищення рівня соціальної безпеки в територіальних громадах.

Недостатньо використовуються і прогресивні методи аналізу стану й розвитку системи управління соціальною сферою для визначення шляхів підвищення ефективності діяльності органів місцевого самоврядування. Априорі вважається, що аналітична інформація стосовно рівня розвитку громад слугує тільки для визначення нових джерел зниження витрат. Водночас оцінювання стану соціального розвитку громади призначене перш за все для діагностування проблем соціальної безпеки, ліквідація яких може потребувати збільшення витрат. Тому аналіз окремих структурних елементів системи управління соціальною сферою територіальних громад є першим етапом аналізу її стану і рівня соціальної безпеки.

Другою невід'ємною складовою оцінки системи управління соціальною сферою територіальної громади має стати аналіз соціального самопочуття і сприйняття соціальної безпеки її мешканцями, які мають ряд фактичних показників.

Зміст цієї складової аналізу поки недостатньо розроблений. Існує проблема вибору критеріїв, показників і методів їх розрахунку, слабка статистична й облікова база аналізу, не виокремлені пріоритетні напрями аналізу і цілі застосування результатів, що ускладнює формування інформаційно-аналітичної підтримки вибору шляхів соціального розвитку громад.

У першому наближенні для формування такої системи слід скористатись показниками рівня задоволення соціальних потреб громадян і порівняти їх із показниками державних соціальних стандартів забезпечення життя населення країни відповідно до їх державного класифікатора. Об'єктом класифікації соціальних стандартів є величини виміру соціальних показників і нормативів у таких сферах: доходи населення, соціальне обслуговування, житлово-комунальне обслуговування, транспортне обслуговування та зв'язок, охорона здоров'я, забезпечення навчальними закладами, обслуговування закладами культури та спорту, побутове обслуговування, торгівля та громадське харчування, соціальна робота з дітьми, молоддю та різними категоріями сімей [1].

Порівнюючи прийнятий закон і динаміку сучасного життя, економічних, інноваційних, інвестиційних, демографічних процесів та рівень інфляції, не можна не помітити, що стандарти є безнадійно застарілими та непридатними для оцінювання якості послуг. З урахуванням змін вартості процесів створення соціальних послуг більш повне уявлення про стан сучасного й бажаного рівня розвитку соціальної сфери можуть надати безпосередньо показники соціальної безпеки при територіальному об'єднанні громад. Вони мають відображати стан соціального благополуччя населення, який пов'язується із працевлаштуванням, наявністю житла, можливістю власного професійного, культурного і духовного розвитку та задоволенням інших потреб.

Належний стан соціальної безпеки в середовищі існування громади і рівень її достатньої сформованості обумовлюється розвитком економічних видів діяльності за рядом напрямів і якомога повним використанням потенціалу громади (табл. 1). Тому вибір напрямів розвитку повинен обґрунтовуватись показниками і критеріями, які засвідчать можливості соціального зростання.

Індикатори формування соціальної безпеки міста (територіального об'єднання)

Напрями посилення соціальної безпеки	Характеристика сфери (об'єктів) соціальної безпеки	Індикатори стану соціальної безпеки
<i>Економічний потенціал формування соціальної безпеки міста (територіальної громади)</i>		
Розвиток виробничої системи	<ul style="list-style-type: none"> - наявні природні ресурси, що використовуються у виробництві; - наявні основні виробничі фонди; - інвестиції в оновлення технічної і технологічної бази; - реалізація інновацій; - державні замовлення 	<ul style="list-style-type: none"> - обсяги природних ресурсів та темпи їх змін; - темп зростання обсягів виробництва; - рівень промислового виробництва; - темп зростання продуктивності праці; - темпи зростання норм використання ресурсів; - показники зношення основних виробничих фондів; - обсяги інвестицій у виробничу систему; - рівні інноваційного розвитку за видами економічної діяльності; - рентабельність підприємств
Захист економічної конкуренції і формування ефективного економічного середовища	<ul style="list-style-type: none"> - конкурентоспроможність продукції, товарів та послуг; - співпраця місцевої влади з бізнесом; - створення умов розвитку економіки знань; - контроль за дотриманням антимонопольного законодавства 	<ul style="list-style-type: none"> - рівень тінізації економіки; - рівень загального податкового навантаження; - кількість порушень законодавства про захист конкуренції; - співвідношення експорту та імпорту; - питома вага високотехнологічної продукції в експорті
Розвиток ринку праці	<ul style="list-style-type: none"> - трудові ресурси міста (територіальної громади); - пропозиція робочої сили; - попит на робочу силу; - інфраструктура ринку праці 	<ul style="list-style-type: none"> - динаміка зміни обсягів трудових ресурсів; - чисельність економічно активного населення та його динаміка; - рівень зайнятості; - структура працюючих у приватному, державному і муніципальному секторах працевлаштування. - характеристика безробіття; - середньорічний приріст робочих місць; - кількість порушень законодавства про працю
Підвищення	<ul style="list-style-type: none"> - заробітна плата; 	<ul style="list-style-type: none"> - темпи зростання заробітної плати;

доходів населення	<ul style="list-style-type: none"> - пенсійні доходи; - державна допомога; - вартість соціально значущих товарів та послуг 	<ul style="list-style-type: none"> - темпи інфляції; - частка працівників, яким нараховується заробітна плата нижча за прожитковий мінімум; - питома вага мешканців, які потребують дотацій на оплату послуг житлово-комунального господарства; - відношення середньої пенсії до середньої заробітної плати
<i>Соціально-демографічний потенціал формування соціальної безпеки міста (територіальної громади)</i>		
Людський розвиток	<ul style="list-style-type: none"> - фізичне здоров'я населення; - загальна та професійна освіта; - кваліфікація та розвиток професійних компетентностей 	<ul style="list-style-type: none"> - індекс людського розвитку; - показники захворюваності населення; - рівень освіти по групам населення; - розвиток регіональної системи внутрішньої мобільності населення
Розвиток соціальної інфраструктури міста (територіальної громади)	<ul style="list-style-type: none"> - торгівля і громадське харчування; - житлово-комунальне господарство; - побутове обслуговування; - пасажирський транспорт і засоби зв'язку; - охорона здоров'я та спорт; - освіта, наука, релігія; - культура й мистецтво 	<ul style="list-style-type: none"> - рівень забезпечення населення житлом; - розвиток мережі соціальних закладів; - охоплення мешканців системою охорони здоров'я; - доступність загальної і професійної освіти; - якість довкілля і екології; - відповідність обсягу та якості соціальних послуг з потребами населення; - наявність і доступність рекреаційних зон; - питома вага мешканців, які потребують субсидій для оплати житлово-комунальних послуг
Безпека і захист життя	<ul style="list-style-type: none"> - громадський порядок; - охорона праці; - реалізація прав і свобод громадян; - екологічна ситуація 	<ul style="list-style-type: none"> - динаміка показників злочинності; - якість і швидкість реагування на звернення громадян до влади стосовно порушення їх прав; - показники охорони праці; - розвиток функцій захисту і відповідальності працівників соціальних служб; - екологічні характеристики: якість повітря, води та ґрунту, озеленення, безпека техногенного комплексу
<i>Управлінський, організаційний та фінансовий потенціал формування соціальної безпеки міста (територіальної громади)</i>		
Розвиток соціальних функцій органів місцевого	<ul style="list-style-type: none"> - програми, плани і проекти соціального розвитку; - повноваження та відповідальність органів місцевого самоврядування щодо забезпечення соціальної безпеки міста (територіального об'єднання); 	<ul style="list-style-type: none"> - витрати часу працівників органів місцевого самоврядування на виконання функцій забезпечення соціальної безпеки; - показники здійснення результатів соціальних заходів відповідно до планів і проектів;

самоврядування	<ul style="list-style-type: none"> - компетентнісний і кваліфікаційний склад державних службовців в підрозділах органів виконавчої влади; - організаційна структура та мережеві комунікації з формування соціальної безпеки; - форми соціального партнерства влади, бізнесу та населення 	<ul style="list-style-type: none"> - кількість учасників соціального партнерства та його результати; - форми спілкування влади із жителями міста (відкритість сесій, семінарів влади, прями ефіри, зустрічі, виступи засобах масової інформації, звітність органів місцевого самоврядування); - рівень довіри мешканців міста (територіального об'єднання) до органів місцевого самоврядування в питаннях захисту населення й забезпеченості соціальними послугами
Фінансування розвитку соціальної сфери	<ul style="list-style-type: none"> - фінансування розвитку соціальної сфери за рахунок місцевих та державного бюджетів; - фонди соціального розвитку; - розвиток фінансової муніципальної інфраструктури; - державна і місцева фінансова підтримка модернізації і реорганізації соціальної сфери 	<ul style="list-style-type: none"> - підвищення рівня бюджетного забезпечення на одного мешканця; - рівень раціональності, адресності й ефективності використання коштів фондів соціального розвитку; - забезпечення місцевих гарантій щодо дотримання умов і використання коштів інвесторів; - прозорість і своєчасність адресної фінансової допомоги

Заходи, спрямовані на нарощування потенціалу соціального середовища об'єднань громад для забезпечення соціальної безпеки і подальшого соціального розвитку, повинні стати невід'ємними складовими програм, планів і проектів розвитку таких об'єднань, а рівні досягнення зазначених показників можуть використовуватись як індикатори міцності соціальної безпеки і соціально-культурного розвитку територій.

Підтримка належного рівня соціальної безпеки громади і створення умов стабільного і збалансованого соціального розвитку потребує оновлення змісту функцій соціального управління в місцевому самоврядуванні, а саме виокремлення й конкретизації соціальних завдань у Положеннях про структури міськвиконкомів і відображення в Посадових інструкціях відповідальності державних службовців за соціальну безпеку відповідних територій, необхідність використання інноваційних методів організації і мотивації участі самих жителів у створенні соціальної безпеки й забезпечення якості соціальних реформ. Також вважаємо за доцільне введення в аналітичне забезпечення функції соціального управління й соціальної безпеки формування «портфеля» соціальних ризиків, його систематичний перегляд з метою коригування плину соціальних процесів і недопущення погіршення соціального стану.

У науковій літературі з місцевого самоврядування недостатньо уваги приділяється питанням дослідження саме соціальних ризиків у розвитку територіальних громад. Найчастіше в ризик-менеджменті застосовуються такі терміни: господарський ризик, економічний, інвестиційний, майновий, політичний, ринковий, страховий, технічний та ін. Зазначимо, що незалежно від походження і змісту всі вони передують і сприяють появі найнебезпечнішого ризику – соціального, що здатен призвести до руйнування демократичних і соціальних засад українського суспільства, втрати соціальних цінностей і переконань, віри людей до можливостей влади, соціального збурення і появи страйків соціальної непокори. Усе разом може призвести до соціальної катастрофи, на подолання якої суспільству знадобиться значно більший час і ресурси, ніж на протидію вищеперерахованим ризикам.

Найбільш впливові соціальні ризики, які можуть призвести до загублення соціальної безпеки і зниження темпів соціально-економічного розвитку, наведені в табл. 2.

**Соціальні ризики в умовах проведення реформаторських заходів
об'єднаних територіальних громад**

Назва основних ризиків	Заходи з подолання ризиків
Ризик спаду виробництва, погіршення стану і результатів діяльності промислових і непромислових підприємств	<ul style="list-style-type: none"> - узгодження інтересів держави, органів місцевого самоврядування, бізнесу і населення; - підтримка реформаторських заходів, розвиток форм співпраці: лізингових угод, контрактних форм управління, створення муніципальних кластерів, асоціацій, мереж та інших форм горизонтальної кооперації; - концентрація форм суспільної діяльності і партнерства, створення умов для залучення приватного капіталу та ін.
Ризик скорочення робочих місць	<ul style="list-style-type: none"> - перекваліфікація і створення мережі перепрофілювання працюючих на роботу в успішних підприємствах при підтримці розширення обсягів їх діяльності; - створення потоків мобільних трудових ресурсів і «трудовах десантів» та їх транспортного забезпечення; - регулювання трудових відносин, розширення системи виробничої демократії, дотримання законодавства про працю та ін.
Ризик погіршення фінансового потенціалу міста	<ul style="list-style-type: none"> - моніторинг фінансового стану; - перегляд і обґрунтування норм місцевої фіскальної політики (плати за оренду комунального майна, рівня місцевих податків і зборів, місцевих цільових програм), підтримка підприємств, що запроваджують високоефективні з економічної точки зору проекти, розвиток і гарантування цільового використання джерел кредитних ресурсів на створення нових виробництв (муніципальні позики, пільгові кредити, створення умов для проектного фінансування малого і середнього бізнесу)
Ризик погіршення соціальної інфраструктури	<ul style="list-style-type: none"> - коригування соціальної політики, стратегій і планів соціального розвитку; - збільшення видатків на соціальну сферу; - започаткування нових форм інвестування в соціальну інфраструктуру; - перегляд стратегії і тактики соціального управління; - підвищення якості кадрового потенціалу управління соціальними організаціями
Ризик погіршення якості життя	<ul style="list-style-type: none"> - контроль за цінами і тарифами; - розробка та реалізація програм захисту соціально незахищених верств населення
Ризик суспільної незгоди, суперечностей і незадоволення, загострення соціальних відносин, у тому числі із владою міста	<ul style="list-style-type: none"> - посилення ролі місцевої влади у правовому регулюванні суспільних відносин і підвищення гарантій забезпечення конституційних прав громадян; - удосконалення механізму управління соціальною безпекою, її фінансове, організаційне, кадрове та інституційне забезпечення

Своєчасне відстеження ознак появи соціальних ризиків чи можливостей їх прояву дозволить приймати превентивні заходи щодо їх запобігання, коригувати

ключові орієнтири поточного й майбутнього розвитку територіальних громад, ідентифікувати його з європейськими досягненнями в соціальній сфері і здійснювати пошук подальших можливостей до зміцнення її стану і розвитку.

Висновки. Реформаторські заходи, що будуть спрямовуватись на реалізацію Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад», потребують посиленої уваги органів місцевого самоврядування до оцінювання ймовірності підвищення рівня соціальної безпеки мешканців і соціального розвитку в середовищі об'єднаних громад, що має обґрунтовуватись відповідними політикою і стратегією їх розвитку.

Ґрунтовне уявлення про зміну соціального розвитку та соціальної безпеки територіальних громад пропонується отримати шляхом аналізу їх стану за системою виокремлених показників формування соціальної безпеки і узагальнених індикаторів соціальних ризиків, які сформовані з урахуванням викликів сьогодення і свідчать про необхідність систематичного відслідковування з боку органів місцевої влади.

У разі об'єднання територіальних громад перед місцевою владою постануть виклики підвищення надійності і гарантування енерго-, тепло-, водопостачання, забезпечення транспортування та інших видів послуг в умовах погіршення податкової політики, інфляції і проблем працевлаштування. Це актуалізує питання теоретичного, методичного, ресурсного обґрунтування підходу до об'єднання й чіткого визначення ресурсів і очікуваних соціальних результатів для впевненості жителів у позитивній динаміці життєзабезпечуючих процесів.

Ураховуючи глибинну кризу всієї соціальної сфери України, об'єднання територіальних громад повинно супроводжуватись дієвою підтримкою держави, регіонів та неурядових організацій шляхом акумуляції їх зусиль на різних рівнях державного управління зі створення гарантованих умов забезпечення благополуччя жителів базових рівнів місцевого самоврядування.

Напрямки подальшого дослідження пов'язуються з розкриттям змісту організаційних, інформаційних, інституційних та інвестиційних концепцій забезпечення процесів і механізму об'єднання територіальних громад, їх головних принципів і пріоритетів.

Список використаних джерел

1. **Державний** класифікатор соціальних стандартів і нормативів : наказ Міністерства праці та соціальної політики України від 17 черв. 2002 р. № 293. – Режим доступу : ua-info.biz/legal/basepe/ua-xmwxwr/index.htm.
2. **Про добровільне** об'єднання територіальних громад : Закон України від 5 лют. 2015 р. № 157-19. – Режим доступу : zakon4.rada.gov.ua/laws/show/157-19.
3. **Про органи** самоорганізації населення : Закон України від 11 лип. 2001 р. № 2625-14. – Режим доступу : zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2625-14.
4. **Сиченко О. О.** Соціальна безпека в системі національної безпеки держави / О. О. Сиченко // Наукові праці [Чорномор. держ. ун-ту ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]. Сер. «Державне управління». – 2012. – Т. 186, вип. 174. – С. 34 – 38.
5. **Соціальна** держава: український вибір : монографія / В. А. Гошовська, Л. І. Ільчук, Н. П. Баранова [та ін.] ; за ред. : В. А. Гошовської, Л. І. Ільчука ; Центр перспект. соц. дослідж. – К. : ЦПСД, 2007. – 335 с.

List of references

1. **Derzhavnyi** klasyfikator sotsialnykh standartiv i normatyviv : nakaz Ministerstva pratsi ta sotsialnoi polityky Ukrainy vid 17 cherv. 2002 r. № 293. – Rezhym dostupu : ua-info.biz/legal/basepe/ua-xmwxwr/index.htm.
2. **Pro dobrovilne** obiednannia terytorialnykh hromad : Zakon Ukrainy vid 5 liut. 2015 r. № 157-19. – Rezhym dostupu : zakon4.rada.gov.ua/laws/show/157-19.
3. **Pro orhany** samoorhanizatsii naseleennia : Zakon Ukrainy vid 11 lyp. 2001 r. № 2625-14. – Rezhym dostupu : zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2625-14.
4. **Sychenko O. O.** Sotsialna bezpeka v systemi natsionalnoi bezpeky derzhavy / O. O. Sychenko // Naukovi pratsi [Chornomor. derzh. un-tu im. Petra Mohyly kompleksu «Kyievo-Mohylianska akademiia»]. Ser. «Derzhavne upravlinnia». – 2012. – Т. 186, vyp. 174. – S. 34 – 38.
5. **Sotsialna** derzhava: ukrainskyi vybir : monohrafiia / V. A. Hoshovska, L. I. Ilchuk, N. P. Baranova [ta in.] ; za red. : V. A. Hoshovskoi, L. I. Ilchuka ; Tsentr perspekt. sots. doslidzh. – K. : TsPSD, 2007. – 335 s.